

Իսկ իրենք, Սահակ եւ Մաշտոց, փոյթ տարին այնուհետեւ «զառնութեակաց արքունիան հանդերձ ամենայն ազատագունդ բանական»⁷⁰ աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետել» (23)։ Սահակ հաւաքած էր իր շուրջը յատկապէս Մամիկոնեանները, զորոնք «ի վարժս վարդապետութեանն պարապեցուցանէր» (23)։

Անգրագիտութեան դէմ կռիւ հրատարակուած էր։ Յընթացս 408—410 տարիներու հնարաւոր եղաւ նոր սերունդը նուաճել զբազմութեան քաղցր լուծին տակ։

Այնուհետեւ միաբան խորհրդակցութեամբ կ'որոշուի, որ Սահակ ստանձնէ միջնաշխարհի եւ հարաւակողման հողը, իսկ Մաշտոց շրջի հիւսիսային գաւառները։ Կորիւն կը գրէ. «Յետ այնորիկ առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշտոց, որպէս զի Տէր եպիսկոպոսն (կաթողիկոսն Սահակ) ի կայենականս»^{70*} եւ նա (Մաշտոց) ի սիւրուս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցեն» (24)։ Կորիւն նկատի ունի հոս Պաւղոսի առ Գաղատացիս թղթին հետեւեալ տեղիքը (Գաղատ. Բ. 9)։ «Ձեռն ետուն հաւանութեան ինձ եւ Բառնարայ, զի մեք ի հեթանոսս եւ նոքա ի թլիստութեանն» զբանն կենաց սերմանիցեմք։ Նկատի առնելով որ Մաշտոց իւր գործունէութիւնը տարածեց Գողթն — Սիւնիք — Վրաստան — Գուգարք — Աղուանք — Բաղասական կողմանք, ուստի հիւսիսային Հայաստան եւ զրացի աշխարհները, պիտի հետեւցնենք, թէ Սահակի բաժին ինչպէս Այրարատը, Տարօնը, Վասպուրականը. հետեւաբար «Կայենականք» կ'ընդգրկէր այս նահանգները. առնցմէ Այրարատը եւ Տարօնը ուղղակի կաթողիկոսական շրջաններ էին։ Որովհետեւ Այրարատը, Տարօնն եւ հարաւային Հայաստանը Մաշտոցի գործունէութեան շրջանին չէին պատկաներ, այս պատճառաւ ալ Կորիւն չէ խօսած անոնց մասին։

Մաշտոց հրաժեշտ տարով Սահակ կաթողիկոսի եւ իր շրջանակին (414°) «հանդերձ այլովք եւս օգնականօքն — որոց առաջնունն Տիրացր անուն՝ ի Խորձենական գաւառէն, եւ երկրորդին Մուշէ անուն ի նահանգէն Տարօնոյ, որք էին սուրբք եւ զուարթագոյնք — հանդերձ այլովք եւս սպասաւորօք աւետարանին, զորքս» չեմք բաւական ըստ անուանցն նշանակել, [որով] <եւ> յանձն եղեալ Երա-

⁷⁰ Տպ. բանակիւն։
^{70*} Կարգա՞լ «ի կայս հայրենականս»։

նելին շնորհացն Աստուծոյ՝ երթեալ իջանէր յողբաստակն»⁷¹ Գողթան, յառաջին դաստակերան իւր» (24), այսինքն ուր առաջին երթին պարտադժ էր առաքելութեամբ։ Իր «օգնականները՝ Տիրացր եւ Մուշէ, հաւանորէն այն առաջին «աշակերտեալներէն» էին, որոնք ընկերացած էին Մաշտոցին առաջին առաքելութեան ի Գողթն։ Մուշէ նոյն կ'երեւայ այն Մուշէի հետ, որ Գինդի «մանուկ ձեռնասունն» էր, եւ միշտ «առ նմա հանապազօրդեալ էր» (Փաւստ. 2. 16)։ յարած յետոյ Մաշտոցի։

Գողթն գաւառի տէրը Շարաթ (Շամբիթ) նաեւ այս անգամ սիրով կ'ընդունի Բրիտտոսի առաքելը, որ եկած էր առաքելական քարոզութեանց հետ տարածել զբազմութիւնը։ Կը բանայ դպրոցներ, կը հաւաքէ ու շիւք պատանիներ, որպէս զի Մաշտոց սորվեցնէ անոնց հայկական նշանադիրները։ Առ այս եռանդուն աջակցութիւն ցոյց կու տայ նաեւ Գիւտ, Գողթան տիրոջ որդին։ Մաշտոց բացի դպրոցներէ՝ «կարգէր յամենայն դիւրս գաւառին դասս <դասս> սրբոց վանականաց», որպէս զի աւանդեն մատաղ սերունդին զբազմութիւնը եւ ամբաստնողն զանոնք աւետարանական վարդապետութեան մէջ։

Գողթն գաւառէն կ'անցնի Մաշտոց «ի սահմանակիցն»⁷² ի Սիւսական աշխարհն»։ Նաեւ հոս սիրով կը հիւրընկալուի Մաշտոց. Վաղինակ, Սիւսեաց իշխանը, ամէն դիւրութիւն կ'ընծայէ Վարդապետին, կազմակերպելու գաւառին մէջ կրթական հաստատութիւններ եւ քարոզելու աւետարանական վարդապետութիւնը։ Կը բացուին դպրոցներ. «ժողովեալ մանկունս զգազանամիտ, զվայրենագոյն, զճիւղադարարոյ կողմանցն առ ի նիւթ վարդապետութեանն» կը յանձնեն զանոնք Վարդապետին, որ «դայեկաբար սնուցանելով եւ խրատելով», «առեալ պարզախօսս, հոռտորարանս, կրթեալս, աստուածատուր իմաստութեանն ծանօթս կացուցանէր»⁷³ (21)։ «մինչեւ իսկ ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն եպիսկոպոս[ս] տեսուչ[ս] եկեղեցւոյն Սիւսեաց կարգել, որոյ անունն կոչէր Անանիա» (24)։ «ապա եւ զերկիրն Սիւսեաց դասուք վանականաց լնոյր» (24)։

Կորիւն չ'ըսեր, թէ Սիւսեաց աշխարհէն

⁷¹ Տպ. առ ոտս տանն։ Հմմտ. Ա. Վարդանեան, Բաղասական գիտողութիւններ, Գ. (Վիեննա 1921), 55—60։
⁷² Տպ. սահմանակիցս։
⁷³ Տպ. ծնունդս կացուցանէին։

ուր անցաւ Մաշտոց։ Եթէ Հայաստան դարձած ըլլար, պիտի յիշէր ըստ սովորութեան Սահակի հետ հանդիպումը։ Ինձ կը թուի թէ Մաշտոց Սիւսեաց աշխարհէն անցաւ ուղղակի Աղուանից աշխարհը. ըստ այսմ ինչ որ կը պատմուի յետոյ Աղուանից առաքելութեան մասին (էջ 30, 15—32, 22), պէտք է փոխադրել հոս (էջ 25, 1)։ Վասն զի Կորեան բնադիրը հոս թղթերու ետեւառաջութիւն կրած է։ Այս կարգով ալ կը պատմէ Կորեան Համա-

նօտութիւնը։
«Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարէր»⁷⁴ <ի նոցանէ»⁷⁵ Մաշտոց > զնալ ի կողմանս Աղուանից. եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն. եւ հասեալ ի թագաւորական տեղին՝ տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անունն Երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թագաւոր, որում Արաւաղէն»⁷⁶ անուն, ամենայն ազատօք հանդերձ։ Որոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ <զնա> վասն անուանն Գրիտտոսի» (30)։ «Ապա հարցեալ ի նոցանէ <Երանելւոյն> առաջի զնէր»⁷⁷ <նոցա> վասն որոյ եկեալն էր։ Եւ նոցա՝ երկոցունց զուգանացն էր։ Եւ նոցա՝ թագաւորին՝ նացն»⁷⁸ եպիսկոպոսին եւ թագաւորին՝ յանձն առեալ զպրուութեանն հնազանդել[ոյ]։ յանձն առեալ զպրուութեանն ի գաւառաց <վասն որոյ> տային եւս հրաման ի գաւառաց <գաւառաց> եւ ի տեղեաց <տեղեաց> իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել եւ զուկանց յարուեստ եւ պատեհ <պատեհ> տեղեաց դասս դասս դպրոցաց եւ ուսմանն այն արդեամբք եւ զործովք յանկ ելանէր, ապա այնուհետեւ երանելոյն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ վաղվաղակի գաւառաւորէն»⁷⁹ Գրոց քարգամուրիւնս՝ ի գործ արկանէր. որով անդէն յական թօթագործ վայրենամիտ եւ զատարկասուն եւ անասունք աշխարհն Աղուանից մարգարէադէտք եւ առաքելաձանօթք եւ աւետարանաժառանգք լինէին. եւ ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւրք անտեղեակք» (30—31)։ Աղուանից Արցախ, Ուտի եւ Գարգման գաւառները ժամանակաւ Մեծ Հայաստանի մասը կը կազմէին. անոնք հայերէնախօս էին։

⁷⁴ Տպ. հրաժարեալ։
⁷⁵ Այս ինքն «իշխանէն Սիւսեաց» ի Վաղինակայ եւ յեկեղեցւոյն»։
⁷⁶ Տպ. Արաւաղ էր. Ձեռն. Արաւաղէն։
⁷⁷ Տպ. եղեալ։
⁷⁸ Տպ. զուգացելոցն։
⁷⁹ Տպ. աստուածային։

Նաեւ քրիստոնէութիւնն Հայոց քարոզութեամբ մուտ գտած էր այն կողմերը։ Աղուանից եկեղեցին ենթակայ էր Հայոց կաթողիկոսին եւ միշտ սերտ յարաբերութեան մէջ անոր հետ։ Մաշտոց անհրաժեշտ համարեցաւ հայ նշանադիրներն եւ հայ գրականութիւնը տարածել այն կողման հայ եւ քրիստոնէական ժողովրդեան մէջ. եւ ուրախալի է որ թագաւորն եւ եպիսկոպոսն ընդառաջ եկան Մաշտոցի եւ ընդունեցան հայկական գիրն եւ գրականութիւնը։

Աղուանից աշխարհէն անցաւ Մաշտոց զրացի Բաղասական աշխարհը, ուր քրիստոնէայ ժողովուրդը ունէր իւր եպիսկոպոսը՝ Մուշեղ անուամբ։ Վերադառնալով Աղուանք՝ «զոմանս յիւրոց աշակերտացն վերակացուս կողմանցն»⁸⁰ կացուցանէր՝ հանդերձ արամբ միով քահանայիւ արքունական դրանն՝ որում անունն [ն] Յովնաթան կոչէին, որոյ բազում անուններն յիշուած են ի վարդապետութեանն էր ախորժութիւն»^{80*} ի վարդապետութեանն էր անունն զտեալ. եւ յանձն առնելով զնոսս եւ զանձն ամենապահ շնորհացն Աստուծոյ», «հրաժարեալ ապա եւ ի թագաւորէն եւ յեպիսկոպոսէրէր (Երեմիայէ եւ ի Մուշեղէ) եւ յամենայն (Երեմիայէ եւ ի Մուշեղէ) եւ յամենայն նայն եկեղեցւոյն Աղուանից», «խաղացեալ նայր ի կողմանցն Աղուանից, անցանել յաշխարհն Վրաց» (31)։

Ճանապարհը Կուրի հարաւակողմէն առնելով «հասեալ զայր հանդէպ Գարգմանական ձորոյն»։ Կը զիմաւորէ զինքը Գարգմանից ձորոյն. որ «առաջի զնէր զանձն Վարդապետին՝ հանդերձ իշխանութեամբն իւրով։ Առաւելագոյն իսկ վայելեալ ի հիւթ եւ ի պարտութիւն վարդապետութեանն՝ յուղարկէ զԵրանելին ուր եւ երթալոցն էր։ Իսկ նորա անցեալ զիմեալ ի կողմանս <Սիւսեաց>»։ անցեալ զիմեալ ի կողմանս է էջ 25, 1 «Յորում ժաշարունակութիւնն է էջ 25, 1 «Յորում ժամանակի պարգեւեալ յԱստուծոյ հասանէր ի զուր իշխանութեանն Սիւսեաց քաջն Սիւսական վասակ»։ Ասկէ կը տեսնուի թէ Մաշտոցի յԱղուանս դեղերած ժամանակ պատահած է Վաղինակի, Սիւսեաց իշխանի մահը, որուն յաջորդ եղած է ապա Վասակ։ Սա եւս իր կարգին «բազում ինչ նպաստաւորութիւն ընծայեցուցեալ»⁸¹ աւետարանագործ

⁸⁰ Տպ. «իւրեանց», որ անիմաստ է. պէտք է իմանալ կամ «կողմանցն» կամ «զպրոցացն» եւ կամ «աշակերտելոցն»։
^{80*} Տպ. յօթարութիւն։
⁸¹ Տպ. նպաստութիւն ցուցեալ. ա՛յ յայնս Ագաթ. 455։

գէպը այսպէս հակիրճ տողերով կը յանձնէ կորիւն պատմութեան: Ինչպէս այլուր ըսած եմ¹²⁶, եւ առիթ պիտի ունենամ միւսանգամ ըսելու, այս տեղ «աղուան աղգով» պէտք է իմանալ «արան» ժողովուրդը, որ նաեւ «գոթ» կը կոչուի: Կը դանազանուին արեւմտեան եւ արեւելեան գոթեր: Անոնք դաւանութեամբ արիանոսեան էին: Բենիամէն երէց արեւելեան գոթ-արաններէ ուղարկուած էր Մաշտոցի ինքրանքով, որ անիկա իրենց «բարբարոս», այսինքն անգիր լեզուին համար նշանագիրներ յարմարցնէ: Մաշտոց գոհացուց անոնց փափագը, հիմ առնելով յունական (եւ լատինական) նշանագիրները՝ լրացուց պահանջը: Ասով միանգամայն արան-գոթական գրականութեան հիմը դրաւ: Այս գրականութիւնը գերմանական մատենագրութեան առաջին սկզբնաւորութիւնը կը կազմէ: Մաշտոցի եւ Բենիամինի պատահումը կարող է միայն Կ. Պոլիս հանդիպած ըլլալ:

Մաշտոց այլեւս պատճառ չունէր ժամանակ անցնելու կայսերական քաղաքին մէջ: Կորիւն կը գրէ. «Եւ մեծամեծ պարգեւօք պատուեալ¹²³ եւ երկիր պագեալ ծիրանափառ Աւգոստականացն եւ սրբոյ կաթողիկոսին (Ստոփիկոսի) եւ ընկալեալ ողջոյն յեկեղեցւոյն եւ յերեւելի իշխանացն քաղաքին եւ ամենայն իրօք յաջողեալք՝ ելանէին ի դեսպակս՝ ի կառս¹²⁷ արքունատուրս» (28):

Մաշտոց եւ աշակերտք ամենուրեք պատիւ գտնելով «գային հասանէին ի ժամադիր կողմանս: Եւ անդէն վաղվաղակի պատահեալ Սպարապետին Հայոց՝ հանդերձ սակերօք Կայսեր յանդիման լինէին <նմա>: Եւ նորա առեալ զսակերանս¹²⁸ կայսերագիր նշանականս¹²¹ փութայր վաղվաղակի զհրամանն կատարել» (28):

«Ժամադիր կողմանք» հաւանօրէն Անտիոքն է հոս, ուր կը բերեն կը հասցնեն զիրենք արքունատուր դեսպակը: Անատոլիոս «սպարապետ Հայոց» կոչուած է, թերեւս վասն զի Անտիոքի սպարապետի տակ էր նաեւ Հայաստան: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար սակայն, եթէ «սպարապետ Արեւելից» ըսուած ըլլար: Մաշտոց սպարապետին ցոյց տալէ ետքը կայ-

¹²⁶ Հ. Ն. Ալիկան, Հայ ստեղծագործ միտքը. Մշակոյթի օր, Պարիս 1932, էջ 41-48:
¹²⁷ Տպ. ամենայն իւրայովքն յաջողեալք. համտ. Ազգ. 464: Հոս կ'ըսուի «Ելանէին յոսկիսպատ կառս»: Եթէ հարգատ է կորիւնի այս տողը, «ի կառս» պէտք է «դեսպակ»ի մեկնութիւնը համարել:
¹²⁸ Տպ. սակերս:

սերագիր հրովարտակը՝ ինքը փութաց անշուշտ գէպի Մելիտինէ, ուր կը սպասէին իրեն աշակերտք:

Մաշտոց աղգային-քաղաքական եւ եկեղեցական-քաղաքական տեսակէտներէ դըրդուած եկած էր առ «կէս աղգն Հայոց» ծանօթացնելու անոր այն աստուածատուր նշանագիրներն եւ նորածին հայկական գրականութիւնը, որով լուսաւորուած էր Մեծ Հայաստան: Լեզուով մի, զգածուններով մի եւ միայն արտաքին քաղաքականութեամբ միութենէն բաժնուած «կէս Ազգը» գրականութեամբ ալ միացնել կ'ուզէր Մաշտոց մեծ դանդուածին հետ, եւ այսպէս գոնէ մտաւորապէս յետս նուաճուած պիտի ըլլար նախկին Մեծ Հայաստանը:

Խնդիր էր սակայն, թէ ի՞նչ ընդունելութիւն պիտի գտնէր Մաշտոցի այս ծրագիրը Բիւզանդիոնի արքունիքի քով: Մաշտոցի աշակերտաց բանակին ի տես Արեւելից սպարապետը երկիւղ զգաց ի սկզբան: Պատեհ չհամարեցաւ անձամբ ասպարէզ տալ այս արշաւանքին: Եւ դրաւ ինքիւր Ծերակոյտին առջեւ: Կայսեր ազնուական վերաբերութիւնը հանդէպ Հայաստանի Լուսաւորչին ամէն գովութենէ վեր է: Թէոդոս Բ. փարեցաւ Մաշտոցի ծրագրին եւ քաջալերեց զայն ամէն հնարաւոր միջոցներով: Ոչ սարգապէս մարդասիրական կամ քաղաքակրթական եւ կամ կրօնական տեսակէտներէ նայեցաւ Բիւզանդական արքունիքը Մաշտոցի առաջարկին, այլ կար հեռատես քաղաքականութիւն, որ հրապուրիչ կը տեսնէր ձեռնարկութիւնը: Հայկական նոր գրականութիւնը ընտրած էր իրեն հելլենական ուղղութիւն, եւ այն զուտ քրիստոնէական առաջնորդութեամբ: Հայաստան, Վրաստան եւ Աղուանից աշխարհը նուաճուած էին այս առաջնորդութեան տակ եւ կը կազմէին թումբ մը մագդէականութեան դէմ, տուած իրենց թիկունքը կայսեր: Իսկ կայսրը յեցած հոռովմէական բանակին վրայ՝ կը նկատուէր պաշտպան արեւելեան քրիստոնէութեան: Պահելով այս ժողովուրդները իրենց քրիստոնէական կրօնին մէջ եւ անդադար յարաբերութեան մէջ արեւմուտքի հետ՝ պիտի բարձրանար հոռովմէական ազդեցութիւնը արեւելքի վրայ: Այս յարաբերութիւնները կենդանի պահելու համար ձեռնուտ պիտի ըլլար Հոռովմէական Հայաստանը, եթէ նոյն աշխարհահայեացքները, նոյն գրականութիւնը եւ նոյն կրօնական ըմբռնումներն եւ սովորու-

թիւնները նաեւ հոս պահպանուէին անայլալ: Եկեղեցական տեսակէտէ կարող էր ծրագրել անհաճոյ ըլլալ Բիւզանդական եկեղեցւոյ, որ աւելի սիրով պիտի ուզէր «կէս աղգն Հայոց» ծէսով եւ լեզուով ձուլել իրեն հետ. բայց ծանրակշիռ դատուեցան քաղաքական շահերը եւ տեղի տուաւ Եկեղեցին: Ընդհանրապէս կը նին էր, որ Պարսից քրիստոնէութիւնը կը ձգտէր ինքնազուլի հրատարակել ինքզինքը, ձգտէր ինքնազուլի Արեւմուտքէն: Թէոդոսի քաղաքականութիւնն եղաւ, որ Հայաստանն եւ գրացի եկեղեցիները սերտիւ կապեց Արեւմուտքի հետ:

Անատոլիոս համաձայն կայսերական հրամանին «հրեշտակա արձակեալ այնուհետեւ ի գաւառս <գաւառս> կէս աղգին Հայոց յիշխանութեանն կայսեր՝ բազմութիւն մանկուտոյ ժողովել եւ նոցին ոռոճիկս կարգել ի պատեհագոյն տեղիս. յոր եւ երանելին զվարդապետութիւնն իւր ի գործ արկեալ <զնոյն> Առ [իւ.] ժողովելոցն քաղցրացուցանէր» (28): Առ այս մեծապէս նպաստամատոյց եղաւ իրեն «բազմութիւնն աշակերտաց», զոր բերած էր հետը:

Դպրոցական-կրթական հարցը լուծելէ ետքը ձեռնարկեց Մաշտոց «գոթապատեհ եւ կամակոր» եւ «ժանտագործ» Բորբորիանոսներու ազանդը քննել: Բորբորիանոսը (Խոր. ներու ազանդը քննել: Բորբորիանոսը), որոնք Գ. 57, 58 «աղանդ Բորբորիանոսը», Բարբեհանաւ Բարբարիոսը կը կոչուին, Միջալիոսը, Բորբորիանոսը կը կոչուին էին, գետքի մէջ տարածուած աղանդաւորներ էին, որոնց դէմ կուտած էին Եպիփան Կիւրացի, Ռաբբուլա Եղեոսցի եւ այլք: Ռաբբուլայի կենսագիրը¹²⁹ կը գրէ. «Բարբոյեաններու աւթալի աղանդն եւ աղտեղի (ժանտագործ) մօթալի աղանդն հալածեց Ռաբբուլա իւր աւանդութիւնը հալածեց Բորբորիանոսը՝ շարժած կեանքի բովանդակ տեւողութեան՝ շարժած ճշմարիտ գլխարտութենէ. որովհետեւ անոնց վարդապետութիւնն այնպէս զգուելի է, որ մաքուր չթուանքն եւ ողջխոս ականջները պիտի աղտեղէին, եթէ ուզէինք անոր մասին նոյն իսկ խօսիլ: Այս պատճառաւ ալ սահմանեց Ռաբբուլա, որ անոնք իրաւունք չունենան երբեք իր թեմին մէջ բնակիլ»: Թէ ե՞րբ եւ Հայաստանի ո՞ր մասին մէջ երեւցան Բորբորիանոսը, չգիտեմք: Մաշտոց ի սկզբան մեղմով մերձեցաւ անոնց. ուղեց

¹²⁹ Bickell, անդ, 197:

համոզելով, յորդորելով դարձի բերել զանոնք. եւ «իբրեւ ոչինչ գտանէր հնարս յուղութիւն անելոյ», կը դիմէ խիստ միջոցներու. «ի բանդս, ի գելարանս» կը դնէ զանոնք: Երբ այս միջոցներն ալ անօգուտ կ'անցնին, «խարանելով» կը հալածէ հայկական սահմաններէն:

Երբորդ կէտին՝ «եկեղեցեաց հաստատութեան» շուրջը կորիւն մասնաւոր յիշատակութիւն չ'ընէր: Բայց կը գրէ թէ Մաշտոց ձեռք կը բերէ այս միջոցին սուրբ հարց գահագն գործերը, զորոնք ուսումնասիրելով՝ նազան գործերը, զորոնք ուսումնասիրելով՝ կ'ընդարձակէ իւր աստուածաբանական ծանօթութիւնները. «բազում շնորհադիր մատենա զհարցն եկեղեցւոյ ստացեալ՝ ծովացուցանէր զվարդապետութեանն զխորութիւնն եւ լցեալ զեղոյր ամենայն բարութեամբ» (29) ոչ միայն իւր անձը, այլ եւ քարոզութեամբ բաժին հանելով ժողովուրդեան:

Մաշտոց բարեաւ ի դուլիս հանելով իւր առաքելութիւնը, «յետ այնորիկ հրաժարեալ յեպիսկոպոսաց, յիշխանաց աշխարհին եւ յամենայն եկեղեցեաց — առ որս թողեալ վեճանայն եկեղեցեաց (այսինքն աշակերտակացուս հաւատացելոցն (այսինքն աշակերտակացն) զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, տեւոցն) զերկուս ոմանս յիւրոց անուն էր եւ երբոր <ոց> առաջնոյն Ենովք անուն էր եւ երբոր <ոց> Դանան, արք կրօնաւորք եւ յաւերդէին՝ Դանան, արք կրօնաւորք եւ յաւերդէին անդէն գետեղէր. — եւ ինքն բազում առաքելութեամբ զայր անցանէր ի կողմանս Հայոց աշակերտք գայր անցանէր ի կողմանս Հայոց մեծաց»: Մաշտոց հասնելով ի Նոր քաղաք, կը պատմէ մանրամասն «զգործս կողմանցն այնոցիկ» Սրբոյն Սահակայ «եւ թաղաւորին յայնոցիկ» Սրբոյն Սահակայ կոչէին եւ աշայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին եւ ամենայն բանակին» (30): Եւ «զաղարէր անդաւորս ինչ»:

Կորիւն դարձեալ կը լուի, թէ որչափ տեսեց Մաշտոցի դեգերումը հոռովմէական հոգի վրայ: Հաւանօրէն 420-422 տարիները անցուց անիկա օտարութեան մէջ: Երբ վերադարձաւ՝ Արշակունեաց թաղաւորական բազարձաւ՝ Արտաշէս, որուն գահազահին վրայ գտաւ Արտաշէս 421|22ին կ'իյնայ: Կալու թիւնը մօտաւորապէս 421|22ին կ'իյնայ: Հոռովմէական Հայաստանէն դարձէն վերջը հաւանօրէն նոր շրջապայութեան չեւա Մաշտոց «գտեղեօքն կարգելովք»: Նա յոգնած էր անդադար ճանապարհորդութիւններէ եւ ուսուցչական ու առաքելական գործառնութիւններէն. կը կարօտէր հանգստութեան եւ աներէն. կը կարօտէր հանգստութեան եւ անանձնակեաց կեանքի: Միւս կողմէ Սահակ

կը գտնուէր բարձր տարիքի մէջ, ունէր պէտք
օգնականի վարչական գործերու համար :

425—438 տարիներու գործունէութիւնը
հետեւեալ հակիրճ տողերու մէջ կ'ամփոփէ
Կորիւն. «Յետ այնորիկ ուշ եղեալ երկոցունց
երաներեացն՝ զիւրեանց Ազգին զբարեութիւն
առաւել յարգել եւ զիւրացուցանել» . առ այս
կ'ըսուի թէ Մեծն Սահակ «ձեռն ի գործ ար-
կանէր ի թարգմանել եւ ի գրել» (32) : Անշուշտ
նոյնպէս Մաշտոց պարագեցաւ թարգմանու-
թեամբ եւ հեղինակութեամբ : Նոր հայրագի-
տական եւ պատմական հատորներով ճիսաց-
նելու համար գրականութիւնն («յարգել») եւ
ընթերցասիրութիւնը շահագրգիռ ընծայելու
«զիւրացուցանել» համար կ'որոշեն զՅով-
սէփ եւ զԵղիկ Կողբացի Եղեախ ուղարկել,
որպէս զի ասորի «հարցն սրբոց գաւանդու-
թիւնան» հայերէնի թարգմանեն : Անոնք ի
գլուխ կը հանեն իրենց եղած յանձնարարու-
թիւնն. «Եւ կատարեալ զհրամանսն», թարգ-
մանութիւնները «առ պատուական հարսն»
կ'ուղարկեն. իսկ իրենք կ'անցնին Կ. Պոլիս,
հաւանօրէն 433ին :

431ին Եփեսոսի ժողովը դատապարտած
էր Նեստորի վարդապետութիւնը : Նեստորի
հետեւողք այժմ Թէոփորոս Մոպսուեստացոյ
գրուածներու վրայ յեցած ժողովոյն վճռոյն
դէմ դերք կը բռնէին : Ծանօթ էր ամէնուն,
թէ Մաշտոց Մոպսուեստացոյ բարեկամն էր .
եւ անոր գրուածներէն ինչ ինչ թարգմանուած
էին հայերէնի : Ռաբբուլա եւ Ակակ փութա-
ցին թղթերով հրաւիրել Սահակի եւ Մաշտոցի
ուշադրութիւնը Մոպսուեստացոյ գրուածք-
ներու հերձուածողական բովանդակութեան
վրայ : Գրեց անոնց ապա նաեւ Պրովզ, յոր-
դորելով որ անյապաղ անհետացնեն զանոնք
հրապարակէն : Կը յիշուի նման բովանդա-
կութեամբ թուղթ մ'ալ գրուած Եղիկի կող-
մէն առ Մաշտոց ^{129*} :

Որչափ ալ կապուած էր Մաշտոց գործ-
նական կեանքի, բայց եւ այնպէս կը զգար իւր
հոգւոյն խորքը բուռն պահանջը ճնշմամբ
մարմնոյն, հեռու ազդակից աշխարհէ ապրել
աստուածամերձ աստուածամուխ կեանք մը,
անձնատուր խորհրդապաշտ տեսիլներու եւ
հայեցողական մտածմանց : Այս պատճառա-
ւալ «ընդ ժամանակս ժամանակս իւրով մար-
մնովն օրինակ ցուցեալ՝ առեալ զմասնս յա-

^{129*} Այս մասին խօսեցանք վերը մանրամասնօրէն.
տես էջ 479—480 :

շակերտաց յիւրաքանչիւր մենաստանացն եւ
երթեալ լեռնակեաց, սորամուտ, ծակա-
խիթ եղեալ՝ զառօրէական զկերակուրն խո-
տարուտ ճարակօքն վճարէր» ¹³⁰ . «Եւ նո-
վին ¹³¹ հոգեկրօն արուեստիւն հանէր աւուրս
բազումս յանապատ տեղիս» (36—37) : Բայց
եւ այնպէս երբ «ազդ լինէր < նմա > իրաց ¹³²
իրաց ինչ օգտակարաց եկեղեցեաց կողմանցն
այնոցիկ ¹³³ հասանել յօգնականութիւն . . . ա-
ւանց իրիք յապաղելոյ ¹³⁴ հանդերձ գործակ-
ցօք իջեալ ի թիկունս դիպացն պատահելոց
եւ վճարեալ . . . եւ յորդագոյնս եւ պարար-
տագոյնս եւ անխակ բերանով զվտակս վար-
դապետութեանն ի սիրտս լսողացն ծաւալե-
ցուցանէր» (37|38) :

Սահակ հաւանօրէն նաեւ այս դէպքին
կանչած էր զՄաշտոց քննելու Ակակի եւ
Ռաբբուլայի յարուցած խնդիրները, որոնց
մասին նաեւ Պրովզ գրած էր : Մաշտոց ա-
ւանց ազմուկի քաշեց Մոպսուեստացոյ գրու-
թիւնները հրապարակէն . եւ անդորրացուց
թղթերով յիշեալ եպիսկոպոսները : Այս առ-
թիւ ուղարկուեցան Ղեւոնդ եւ Կորիւն Կ. Պո-
լիս, հանդերձ յանձնարարութեամբ, որ բե-
րեն իրենց հետ վերադարձին Նիկիոյ եւ Եփե-
սոսի ժողովներու որոշումներն եւ Ս. Գրքի
հաստատուն օրինակ մը :

438, Սեպտ. 7ին վախճանեցաւ Սահակ,
Բագրեւանդ գաւառի Բլուր գիւղին մէջ : Մաշ-
տոց չէր կրցած մասնակցել յուղարկաւորու-
թեան : Կ'ըսուի թէ երբ լսեց «երանելի զու-
գականն» Մաշտոց հայրապետին մահուան
բօթը՝ «բազում անձկայրեաց տրամութեամբ
եւ արտօսրագութ ողբովք եւ ծանրաթախիծ
սպովք պաշարեալ դնէր» (42) : Յուզումը
ընկճեց զինքը : Զգաց թէ առանձին մնաց :
«Թէպէտ եւ միայնաւորութեանն տրամութիւն
չթողոյր զուարթանալ, սակայն գաւետարա-
նական ընթացսն եւ վերակացութիւնն սրբոյ
եկեղեցւոյն շնորհօքն Աստուծոյ առանց պա-
կասութեան տանէր» (43) : «Զամենեսեան
յորդորէր առ բարեացն քաջութիւն . եւ զաս-
տուածազիր պատուիրանացն հրամանս յուշ
առնէր» ամենեցուն . «մերձաւորացն առ իւրեւ
զհոգեւոր եռանդն անէր» . եւ հեռաւորացն
«բազում թուղթս խրատազիրս եւ զգուշացու-

¹³⁰ Տպ. ճաշակօքն վճարէին :
¹³¹ Տպ. նորին :
¹³² Տպ. յերկցանց :
¹³³ Լաւաղացն պիտի ըլլար կարգալ «կողմանց կող-
մանց» :
¹³⁴ Տպ. գրապելոյ :

ցիւս ընդ ամենայն դաւառս առաքէր» (43—
44) :

47 տարի առաքելական եւ 33 տարի ու-
սուցչական ասպարէզի վրայ գործած էր Մաշ-
տոց շահեկան ասպարէզի անձին . կատարած
տոց առանց խնայելու անձին . կատարած
էր հեռաւոր ճանապարհորդութիւններ, քա-
ւորագած, ուսուցած եւ միաժամանակ պարա-
պած գրական աշխատութիւններով : Իր տո-
կուն բնութիւնը թերեւս կարենար քանի մը
տարւով աւելի վայելել արեւի լոյսը, եթէ իւր
զուգակցին, Մեծին Սահակի մահը չհարուա-
ծէր զինքը . «միայնաւորութեանն տրամութիւն
չթողոյր զուարթանալ» : Թէպէտ կ'ընկճէր
զինքը տարիքին ծանրութիւնը եւ անչափ
«տրամութիւնը», բայց եւ այնպէս գործեց
բանիւ եւ գրով մինչեւ կեանքի յետին ժամը .
եւ ապրեցաւ անձնատուր մեռուցողական հրա-
հանգներու . «մանաւանդ զի եւ զմտաւ իսկ
ածէր՝ ըստ տէրունական հասակին ¹³⁵ զօր
վախճանին . չտայր քուն աշաց եւ ոչ նիրհ
արտեւանանց՝ մինչեւ հասանել ի հանդիսան
Տեառն» (43) :

Այսպէս գործելով «գգործ աւետարանչի
Տեառն» հասաւ «ի հանգիստն Տեառն» : Կո-
րիւն, որ առանց տարակուսի տակաւին առ
ոտս իւր ուսուցչին կը գտնուէր, այսպէս կը
նկարագրէ Մեծ Վարդապետին կեանքի վեր-
ջին օրերը .

«Անդէն ի նմին ամի ¹³⁶ յետ ամսոց վե-
ցից անցելոց < զկնի > վախճանի < ն > երա-
նելոյն Սահակայ, լինէր բանակն Հայոց հան-
դերձ սրբով վարդապետան ¹³⁷ յԱյրարա-
տեան < գաւառի > ի նոր քաղաք < ի > :
Հոն կը հիւանդանայ Մաշտոց . եւ «յետ սա-
կաւ ինչ աւուրց հիւանդութեանն՝ յերեքտա-
սաներորդում ամսեանն կատարուին» : Կը
նէր սրբոյն քրիստոսակոչ կատարումն : Կը
վախճանի «նովին հոգեկրօն վարուք», ինչպէս
պարած էր բովանդակ կեանքին մէջ, չըջա-
պատուած ձեռնասուն աշակերտներէ (44) :
Մեհեկանի ամսոյն 13ը կը համապատաս-

¹³⁵ Կորիւն կ'ակնարկէ հոս Եփես. Գ. 13. «մինչեւ
հասցուք ամենեքեան ի մի միաբանութիւն հաւատոց
եւ գիտութեանն որդւոյն Աստուծոյ . յայր կատարեալ ի
նական» ընթերցուածը (Կորիւն վարդապետ, էջ 8) :
¹³⁶ Այս ինքն 438 նաւասարդ—439 նաւասարդ տա-
րին, որ կը համապատասխանէ 9 Օգոստոս—8 Սեպտեմբեր
տարւոյն :
¹³⁷ Տպ. վարդապետով :

խանէ 439, Փետրուար 17ին, որ ուրբաթ օր
մըն էր :

Կը պատմէ Կորիւն թէ մահուան անկող-
նոյն մէջ յանկարծ «թեթեացեալ եւ սթափեալ
ի ցաւոցն՝ կանգնեալ նստաւ ի ժողովոյն միջի
եւ համբարձեալ զձեռն ¹³⁸ հանապազատարած
յիւղինս՝ զամենայն զմնացեալսն յանձն առ-
նէր շնորհացն Աստուծոյ, վասն նոցա օգնա-
կանութիւն հայցէր» : «Եւ ապա նոցա ¹³⁹
զսէր եւ զմիաբանութիւն աւանդեալ՝ զմեր-
ձաւորս եւ զհեռաւորս օրհնութեամբ պսա-
կէր : Եւ զհաճոյական ազօթան հատուցեալ ¹⁴⁰
ի Քրիստոս հանդեալ» (45) :

«Եւ մինչդեռ ձեռք սրբոյն ընդ երկինս
կարկառեալ էին՝ տեսիլ սքանչելի խաչանման,
լուսաւոր, նշողազարդ ¹⁴¹ երեւէր ի վերայ
ապարանիցն, յորում երանելին վախճանէր .
զոր ամենայն ուրուք ինքնատես եղեալ եւ ոչ
առն ընկերի ¹⁴² պատմեալ» (44/45) : Նոյն տե-
սիլը կ'ընկերանայ յուղարկաւորական շուրհ
մինչեւ դերեզմանատեղը :

Վարդապետին մահուան անկողնոյն քով
էին երկցադոյն աշակերտներէն՝ Յովսէփ եւ
Թադիկ (Թողիկ) . իսկ զինուորականութեան
կողմէ՝ Վահան Ամատունի, հազարապետն
կողմէ՝ Վահան Ամատունի (47) :

Հայոց, եւ Հմայեակ Մամիկոնեան (47) :
Հանդուցելոյն մարմինը մեծ յուղարկաւոր-
ութեամբ կը փոխադրուի Օշական գիւղը
Վահան Ամատունոյ փափազին համաձայն :
Չուրի մասնակից էր Մամիկոնեաններէն Հմա-
յեակ : Հոն, յՕշական կը թաղուի Մաշտոց՝
«ի մարտիրոսարանն մատուցեալ եւ զօրինա-
ւոր յիշատակն կատարեալ» : Խաչանշան լու-
սազարդ տեսիլը թաղման հետ կ'աներեւու-
թանայ, իրբեւ նշանակ յայտարար, թէ հան-
դած է այն մեծապայծառ նշուլազարդ լոյսը
— Մաշտոց վարդապետ, որ ինչպէս արեղակ
— Մաշտոց վարդապետ, վրաստանի եւ Աղու-
ծագած էր Հայաստանի, վրաստանի եւ Աղու-
ծագած հիւսիսը :

Վահան Ամատունի երեք տարի ետքը կը
կանգնէ Երանելոյն նշխարաց վրայ «խորան
սքանչելի՝ տաշածոյ վիմօք քանդակելովք ¹⁴³
եւ ի ներքսպոյն խորանին զՍրբոյն հանգիստն
եւ ի ներքսպոյն խորանին զՍրբոյն հանգիստն
եւ ի ներքսպոյն խորանին զՍրբոյն հանգիստն
եւ ի ներքսպոյն խորանին զՍրբոյն հանգիստն

¹³⁸ Տպ. զձեռն :
¹³⁹ Տպ. սորա սրբոցն :
¹⁴⁰ Տպ. հասուցեալ :
¹⁴¹ Տպ. շողաւոր ձեւ :
¹⁴² Տպ. եւ ոչ առ յընկերէ :
¹⁴³ Տպ. քանդակելով :

